

Op naar de post-neoliberale universiteit

Jan Overwijk

‘Vakmensen zonder geest, genotsmensen zonder hart’, zo typeert socioloog Max Weber in 1905, met een citaat van Johann Goethe, de moderne mens. Ruim honderd jaar later blijkt het een rake beschrijving van hedendaagse academici, althans als we een tweetal recent uitgebrachte boeken over de Nederlandse universiteiten mogen geloven. In Ruud Abma’s Thijmessay *Denken als ambacht* (Valkhof Pers, 2020) en Floris Cohens *De ideale universiteit* (Prometheus, 2020) proberen beide auteurs op hun eigen manier grip te krijgen op de situatie. Waar Abma een stevige kritiek op de gebureaucratiseerde neoliberale universiteit lanceert, probeert Cohen juist een ontwerpschets te geven voor een aantrekkelijk alternatief. Ze zijn het erover eens dat wetenschappelijk onderzoek en brede academische vorming weer doelen op zichzelf moeten worden. Het is niet moeilijk om hier een echo van Weber in te herkennen, die, uitkijkend over enkele decennia industrialisering, constateerde dat de oude morele waarden door het moderne kapitalisme waren uitgewist. Alleen nog verdere ‘gemechaniseerde verstening’ restte, vreesde hij. Is het mogelijk om in die toestand nog een plaats te vinden voor een autonome universiteit en academische vorming?

Om deze toestand eerst goed scherp te stellen begint Abma zijn betoog met een bescheiden maar informatieve geschiedenisles. Hij traceert een ontwikkeling vanaf de oude professorenuniversiteiten naar de democratische radenuniversiteit van na de jaren ’60 tot de huidige universiteit als grootbedrijf. Die laatste kreeg vanaf midden jaren ’90 vorm via de invoering van de wet Modernisering Universitaire Bestuursorganisatie (MUB). Naar liberaal recept werden universiteiten voortaan bedrijfsmatig ingericht. De beleid- en besluitvorming vindt top-down en onder verzwakte democratische zeggenschap plaats, terwijl *accountability* juist van vakgroep naar decaan, van decaan naar CvB en van CvB naar Raad van Toezicht vloeit. Abma ziet hoe onder invloed van dit zogeheten *New Public Management* (NPM) de universiteit bovendien beheerst wordt door ‘vrijemarktretoriek en intensieve bureaucratische controlepraktijken’ (17).

Universiteiten zijn een ‘sterk merk’ geworden met *merchandise* en reclamezuilen, samengesteld door een sterk groeiende communicatieafdeling. Deze uitdijende beweging geldt meer algemeen voor het Ondersteunend en BeheersPersoneel (OBP), dat volgens Abma een ‘schijnwereld’ (20) heeft opgetuigd. De universiteit wordt beheerst door ‘competitie, prestatie-indicatoren die expliciet, formeel en meetbaar zijn, outputcontrole, kwaliteitsmanagement en een “klantgerichte” houding’

(17) terwijl wat werkelijk essentieel is aan onderzoek en onderwijs altijd aan die managementkaders ontsnapt. De resulterende deprofessionalisering en heteronomie ziet Abma met lede ogen aan.

Het wetenschappelijk onderzoek is onder deze managementcultus langzaam gedegradeerd tot een ‘publicatiefabriek’, stelt hij vast. Hij beklaagt de dichtgetimmerde ‘bibliometrie’ die wetenschappelijk werk probeert te vangen in citatie-indexen, gestandaardiseerde *impactfactors* en universiteits-*rankings*. Ze vormen niet alleen een schijnwereld, maar ook een tragische *self-fulfilling prophecy*. Wetenschappers kiezen om hun onderzoek te doen in een vorm die goed scoort op hun beoordelingen en sollicitaties. Het gevolg ziet er imposant uit in de officiële lijstjes, maar blijkt bij nadere inspectie vooral middelmatige overproductie, grauw conformisme en, niet onbelangrijk, Engelstalig. Hier wreekt zich de paradox van ‘Goodhart’s Law’: ‘A measure that becomes a target ceases to be a good measure’. In het wetenschappelijke onderwijs registreert Abma eenzelfde soort ironie. Omdat studenten vooral nog extern worden gemotiveerd via leerlijnen, studieleningen en BSA’s manoeuvreren zij zich zo behendig en strategisch mogelijk door de hindernisbaan die hun studie is geworden. In de stroomlijning van de curricula tot ‘kernvakken’ heeft Abma tegelijkertijd de historische en wetenschapsfilosofische onderdelen zien verdwijnen. Ook de Humboldtiaanse verwevenheid tussen onderzoek en onderwijs is onder druk komen te staan nu het primaat steeds meer bij ‘*research*’ ligt en de ‘onderwijslast’ (!) meer en meer wordt uitbesteed aan jonge flexwerkers.

De huidige universiteit betitelt Abma daarom als een ‘machinerie’, een ‘publicatiefabriek’ (36) en een ‘gereguleerd fabricageproces’ met cijfermatige inputs en outputs (62). Het zijn treffende industriële, Weberiaanse beelden die voor veel academici ongetwijfeld herkenbaar zullen zijn. Maar over wat voor machines hebben we het hier precies? In Webers tijd kon een machine maar één taak uitvoeren. Denk aan Henry Fords uitspraak: ‘De klant kan elke kleur auto kiezen zolang het maar zwart is.’ Maar wie vandaag een fabriek binnenloopt ziet zelfsturende en herprogrammeerbare robots en computers. Machines, organisaties en arbeid worden allemaal steeds flexibeler ontworpen. Ook New Public Management is juist een reactie tegen een al te mechanische en rigide publieke sector en streeft naar een hoogst dynamische operatie. Het maakt de starre bibliometrie niet minder tastbaar of relevant, maar het is belangrijk te beseffen dat die er juist toe dient om een transparante quasi-markt te creëren die wetenschappers en universiteiten dwingt om constant onderling te concurreren, ‘innoveren’ en ‘excelleren’—het is wat Mark Fisher ‘marktstalinisme’ noemt. Hetzelfde geldt voor studenten, die niet als makke schapen maar als ‘human capital’ (‘investeer in jezelf!’) worden aangespoord om hun leven als een serie tijdelijke projecten te zien. Wat ergens als

wetenschapsfilosofie verdwijnt komt elders als vlotte ‘incubator’ weer terug. Deze flexibiliteit en dynamiek zijn wezenlijke elementen van ons eigen tijdsgewricht die in Abma ogenschijnlijk intuïtieve appèl op industriële machinerie helaas onderbelicht blijven.

Tegenover de onpersoonlijke machinerie van de neoliberale universiteit stelt Abma het ideaalbeeld van het denken als het oude ambacht en het gesprek van mens tot mens. De universiteit moet een ‘denkruimte’ worden waarin inhoud weer de leidende waarde wordt. Dat kan alleen door het professionele oordeelsvermogen van de academicus weer centraal te stellen en over te gaan op een kwalitatievere beoordeling van onderzoekers. Zo stelt Abma voor om ook Nederlandstalige publicaties mee te laten tellen in de beoordeling en bijvoorbeeld alleen de beste vijf artikelen in vijf jaar mee te nemen. De onderlinge discussies tussen academici moeten de formulieren altijd kunnen troeven. Daarvoor hoeft voor Abma de neoliberale universiteit niet volledig op de schop, maar wil hij de ‘speelruimte binnen de huidige universiteiten’ opzoeken (75). Het werpt de vraag op of Abma hier niet te voorzichtig is na zijn terechte tirade over het bedrijfsmatige top-down bestuur dat in de ‘accountability’-structuur van de neoliberale universiteit zit ingebakken.

Hoe dan ook is voor Abma de hoofdtaak van de universiteit de ‘*educatie* van jonge mensen’ (75), waarmee hij het primaat van de academie bij het onderwijs legt. Die educatie bestaat hoofdzakelijk in het bijbrengen van een wetenschappelijke houding, oftewel zelfstandig leren denken. Dat vat hij dan weer samen in een drietal deugden: weetgierigheid, openheid en zorgvuldigheid. Wetenschap vergt een intrinsieke motivatie, het zoeken naar een antwoord op een stekende vraag. Die vraag beantwoorden vergt vervolgens een langzaam proces van wikken en wegen en de bereidheid om iedere stap van de zoektocht te delen met en rechtvaardigen aan de academische gemeenschap of zelfs de rest van de samenleving. De kunst van het schrijven krijgt in dit hele proces door Abma een glansrol toebedeeld. De verbinding van het denken en schrijven weet hij bovendien fraai aan een ander thema vast te knopen.

In Abma’s algemene aanklacht tegen de huidige universiteit is namelijk nog een specifiek schotschrift te vinden tegen de hedendaagse sociale wetenschappen, zijn eigen faculteit. Hij laakt, geïnspireerd door de eerdergenoemde Weber, de ‘schijnprecisie’ (68) van het pseudo-natuurwetenschappelijke jargon dat hij er aantreft. Het schrijven dat Abma terecht als wezenlijk onderdeel van het denken beschouwt, ziet men volgens hem maar al te vaak als een aardse last die het vatten van de statistische sociale wetten alleen maar vertroebelt. Hij merkt daarbij fijntjes op dat deze wetenschapsvisie door een enkele psycholoog zelfs wordt ingezet om grootschalige

verengelsing te rechtvaardigen: het gebrekkige Engels dwingt tenminste om bloemrijke en dus verwarrende taal achterwege te laten. Abma betreurt dat hiermee niet alleen een wetenschappelijke kwaliteit van het denken verloren gaat, maar ook een inbedding in de niet-Engelssprekende en Nederlandse cultuur. Die laatste is daarom, zo ziet Abma, overgeleverd aan armoedige zelfhulp-psychologieboeken.

Misschien wel het meest opvallende en pakkende onderdeel van Abma's essay is zijn nadruk op het gesprek. Via mondelinge tentamens kunnen niet alleen de prestaties van de student beoordeeld worden, maar kunnen docent en student elkaar ook leren kennen. Abma's wetenschappelijke houding is immers geen foefje dat kan worden aangeleerd, maar vereist de algehele academische vorming van de *persoon*. Zo bezien kweekt het wetenschappelijk denken in Abma's ideale universiteit eigenschappen die eigenlijk voor iedere burger onontbeerlijk zijn, de kunde om 'beredeneerd en doorvoeld ja of nee [te] kunnen zeggen' (60). Het ideaal van de autonome burger heeft sinds de Verlichting nog niks aan relevantie ingeboet, al was ook hier een analyse van de huidige sociale context op z'n plaats geweest. Bedrijven snakken juist naar autonome, creatieve en communicatieve werknemers. Niet dat universiteiten ze daarom maar niet moeten leveren, maar dat betekent wel dat Abma's vorming niet zonder meer kan worden opgevat als een plan van verzet tegen de neoliberal-kapitalistische maatschappij waar de huidige universiteit volgens hem uitdrukking van is.

Floris Cohen begint juist waar Abma's essay eindigt: een concrete en uitgewerkte ontwerpschets van zijn ideale universiteit. Dertig jaar aan kritiek zoals die hierboven beschreven—over outputfinanciering, top-down bestuur, geïnstitutionaliseerd wantrouwen, commercialisering en verschoolsing—beschouwt Cohen als een gegeven. Hij verbeeldt zijn gedroomde universiteit als 'waardegemeenschap' waarin de wetenschap zelf steeds het hoogste ideaal vormt. Daarvoor laat hij zich inspireren door de drie Middeleeuwse kernwaarden van gemeenschap, autonomie en brede academische vorming. Om die kernwaarden te organiseren is vooral het primaat van de vakgroep en een 'vertrouwen, tenzij'-houding tegenover academici geboden. Op centraal niveau ziet hij het liefst een snel-roulerend driekoppig bestuur dat vooral een coördinerende en bemiddelende rol heeft. Een nieuwe democratische 'raad voor de grote lijnen' controleert hen. De functies van beleidspersoneel worden daarentegen volledig opgeheven en overgenomen door zelfsturende vaklui. Het Ondersteunend en BeheersPersoneel (OBP), dat voortaan het DOP oftewel 'Daadwerkelijk Ondersteunend Personeel' zal heten, krijgt daarmee een louter uitvoerende rol en wordt vastgesteld op maximaal ongeveer 20% van het onderwijzend personeel.

Cohens nadruk op kleinschaligheid ten spijt, begint zijn boek desalniettemin met de oproep tot een enorme fusie. Hogescholen en universiteiten in de universiteitssteden zouden volgens hem moeten samen gaan in een 'WHBO'. De ironie is ook Cohen niet ontgaan en hij drukt de lezer daarom op het hart dat deze fusie altijd van onderop moet komen en slechts in gevallen waar vakgroepen profijt kunnen hebben aan elkaars fysieke en organisatorische nabijheid. Zo zouden HBO-opleiding 'tolk en vertaler Frans' en de WO-opleiding 'Franse taal- en letterkunde' gebaat zijn bij zo'n samenwerking. Een algehele versmelting moet het evenwel niet worden. Er blijven 'vérgaand autonome vakgroepen' die aparte maar poreuze lagen (een WO- en HBO-laag) vormen. Het is een boud voorstel van Cohen, alhoewel het door zijn nadruk op kleinschaligheid en vrijblijvendheid soms lijkt alsof de fusie grotendeels cosmetisch is.

Het krachtigste argument voor deze fusie is echter dat een brede academische vorming daarmee ook HBO-studenten wordt aangereikt. Voor deze vorming grijpt Cohen terug op de Middeleeuwse vrije kunsten of *artes liberales*. In elke opleiding wordt in het tweede jaar een half jaar (voor het WO) of een kwart jaar (HBO) gereserveerd voor een propedeuse nieuwe stijl die bestaat uit speciale vormingsvakken. Via deze vakken, die altijd in het Nederlands worden gegeven, leren studenten van alle faculteiten en instellingen basale academische vaardigheden als lezen, schrijven, redeneren en kritiseren. Daarnaast bieden zij ruimte voor reflectie op de wetenschap en haar plaats in de maatschappij. Het zijn urgente functies voor een samenleving die, op het moment van schrijven, soms wel geregeerd lijkt te worden door het RIVM. De brede vorming van studenten komt voor rekening van een speciale 'academische laag' bestaande uit de samenvoeging van het bureau Studium Generale, dat ook het academische debat verzorgt, en de geesteswetenschappenfaculteit. Die laatste excelleert volgens Cohen, die hier instemmend Eelco Runia citeert, in het ontwerpen van een veelvoud aan historische, culturele en wijsgerige perspectieven. Door de geesteswetenschappen verantwoordelijk te maken voor de wetenschappelijke geletterdheid van tot wel 30-40% van 's lands studenten hoopt Cohen ook voor eens en altijd de discussie over het nut van de humaniora te beslechten.

Naast deze creatieve voorstellen valt Cohens boek juist ook op door een enorme waslijst aan afkortingen die ronduit kunnen worden afgeschaft. We noteren de afschaffing van de NWO, de N(V)AO, praktisch de VSNU en praktisch de DUO. Daarnaast moeten ook het topsectorenbeleid, alle beleidsmedewerkers, postdocs, centrale communicatiebureau's en het leenstelsel het veld ruimen. Dat klinkt allemaal rigoureuus, maar het volgt logisch uit Cohens breed gedeelde kritiek op

de neoliberale universiteit. Het zijn namelijk vrijwel allemaal mechanismes en instituties die geënt zijn op marktwerking, flexibiliteit, wantrouwen, valorisering en schuld. De ‘doorgebureaucratiseerde’ visitaties van de NVAO kunnen volgens Cohen beter worden vervangen door laagdrempelige toetsing door collega’s en oud-studenten. De taken van de V(S)NU—die na jarenlange lobby het thema werkdruk uiteindelijk maar door de overwerkte medewerkers van WOinActie op de kaart heeft laten zetten, tot op de dag van vandaag zonder officiële of geldelijke steun—kunnen worden overgenomen door afgevaardigden uit de centrale besturen. En de hoofdprijs, de NWO, door Cohen een ‘uitermate kostbare tombola’ genoemd, vervangt vooral de geborgenheid en samenwerking van onderzoekers door een spilzuchtig competitie-mechanisme. Anderen hebben al becijferd dat de financiering van NWO zonder verlies aan posities en middelen gelijkmatig aan onderzoekers kan worden uitgekeerd. Je zou wel gek zijn het niet te doen.

Enige vreemde eend in de bijt van Cohen is zijn suggestie om van promovendi bursalen te maken. In de plaats van salaris en pensioenopbouw komt een vervulde ‘wetensdrang’. Het zou een bittere pil zijn voor een generatie die in de afgelopen tien jaar haar huur fors zag stijgen en nu de huisbaas zal moeten vragen of hij ook weetgierigheid accepteert. Waar elders Lucille Mattijssen van het PNN dit al uitvoerig heeft bekritiseerd wil ik hier alleen nog opmerken dat die ‘wetensdrang’ precies de veronderstelde deugd is van waaruit ondergefinancierde wetenschappers al jarenlang hun onderzoek in de avonden en weekenden doen. Aan de ideale universiteit zou je dat willen uitbannen, niet uitbreiden, lijkt me. Het staat ook haaks op Cohens wens om de ‘flexibele schil’ terug te dringen tot zo’n 30%. Al zullen net als nu promovendi in die berekening wel niet worden meegenomen. Los daarvan is het getal al aan de hoge kant, aangezien die schil vooral dient om marktfluctuaties (studentenaantallen en *grant acquisitions*) op te laten vangen door precare werknemers, oftewel een symptoom van de universiteit die Cohen achter zich wil laten.

Door de liquidatie van alle genoemde instituties en organen meent Cohen dat zijn ideale universiteit niet meer geld hoeft te kosten dan de huidige neoliberale leerfabriek. Er is maar één manier om er achter te komen of dat klopt, zou ik zeggen. Cohens voorstel is in de grondtrekken namelijk sympathiek, gedetailleerd en haalbaar. Net als in Abma’s essay ligt het primaat bij de wetenschap en de academische vorming van studenten *als doel op zich*. Juist door autonoom te zijn, zien Abma en Cohen scherp, kan de universiteit haar maatschappelijke taak vervullen. Tegelijkertijd blijven beide auteurs helaas te veel op de vlakke als het gaat om de vraag wat deze maatschappelijke taak eigenlijk precies is. Wetenschap en vorming, natuurlijk, maar waartoe? Zo missen er bijvoorbeeld belangrijke maatschappelijke thema’s als diversiteit (hoe dragen we bij aan de emancipatie van

minderheden?) en ecologie (hoe verduurzamen we conferenties?). Maar ook: wat heb je aan vier jaar academische vorming als die daarna meteen wordt ingelijfd in een levenslange loopbaan die nog net zo neoliberal is als de universiteit die je net hebt bevrijd? Wat is die autonome wetenschap waard als haar ontdekkingen door private partijen worden verzilverd terwijl reële lonen blijven stagneren en een dubbeltje zelden een kwartje wordt? De kritiek op de neoliberale universiteit kan niet zonder kritiek op de neoliberale samenleving waar zij deel van uitmaakt, en de schets van een ideale universiteit vergt ook een ruw idee van een ideale samenleving.

Het tussen haakjes plaatsen van de politieke en collectieve relevantie van de universiteit hoort net zozeer bij liberaal management als marktwerking, outputfinanciering en leenstelsels. Elk pleidooi voor een post-neoliberale universiteit zal daar rekenschap van moeten geven. Zo citeert Cohen in het kader van wetenschappelijke autonomie goedkeurend Max Webers sneer naar de ‘kathederprofeet’, de docent die van z'n leerstoel een zeepkist maakt. Het belang van die autonomie wil ik niet betwisten. Ik wil er alleen op wijzen dat Weber als pessimistische liberaal in deze autonomie van de wetenschap juist ook een tragische waarheid ontwaarde: de wetenschap kan nooit wetenschappelijk aantonen waarom ze überhaupt de moeite waard is. Daarvoor is nog altijd politieke bewijsvoering nodig. Zo pleit actiegroep WOinActie voor een *publieke universiteit*. Voorvechters van zo'n publieke universiteit vinden in de werken van Abma en Cohen veel bruikbaar, maar zullen de analyses over het ontegenzeggelijke belang van autonoom wetenschappelijk onderwijs en onderzoek moeten aanvullen met breed gedeelde maatschappelijke waarden, zoals het belang van de universiteit als emancipatiemotor, als onderdeel van de democratische gemeenschap, als bron van collectieve welvaart, als middelpunt van een rijke kenniscultuur en zo verder.

Het is tijd om voorbij Max Weber te gaan. Kom maar op met die echte vakmensen en genotsmensen.

Jan Overwijk
promovendus sociale filosofie Universiteit van Amsterdam